بررسی کتب مفردات از *الحشایش* (۳ق) تا *محیط اعظم* (۱۳ق) با تکیه بر کتاب‌های شاخص در مناطق تحت حکومت اسلام

فاطمه محمدی[الف]، مسعود کثیری[ب]، روجا رحیمی[ج]*

[الف] گروه تاریخ پزشکی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران
[ب] گروه تاریخ، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
[ج] گروه داروسازی سنتی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران

چکیده

سابقه و هدف: مفردات، اجزای گیاهی، حیوانی و معدنی هستند که ضمن کاربرد مستقل در درمان، به‌عنوان پایهٔ ساخت داروهای ترکیبی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرند. یکی از اولین کتاب‌هایی که در سرزمین‌های اسلامی به موضوع مفردات پرداخته، *ماتریامدیکا* اثر دیسقوریدوس گیاه‌شناس قرن اول میلادی است که در قرن ۳ قمری به عربی ترجمه شده و آخرین آن‌ها در قرن ۱۳ قمری با عنوان *محیط اعظم* به نگارش درآمده است. به‌دلیل اهمیت مبحث مفردات تا کنون مطالعاتی در این زمینه صورت گرفته، اما هیچ یک به معرفی مجموعهٔ مفردات طی سده‌های ۳ تا ۱۳ قمری در قلمروی سرزمین‌های اسلامی نپرداخته‌اند. هدف از مطالعهٔ حاضر، گردآوری اطلاعات کتاب‌شناسی و محتوایی این آثار از قرن ۳ تا ۱۳ قمری است.

مواد و روش‌ها: پژوهش توصیفی-تحلیلی حاضر به روش کمّی دوره‌پژوهی و از طریق جست‌وجو در فهرست‌واره‌ها و منابع الکترونیک برای یافتن آثار تألیف‌یافته در سیر زمانی قرون ۳ الی ۱۳ قمری انجام شد. سپس آثار شاخص و برجسته در مناطق تحت حکومت اسلام، بر اساس معیارهای مشخص، برگزیده و به‌صورت مجزا و اساسی مطالعه شدند.

یافته‌ها: در طول ۱۰ سدهٔ مذکور، ۱۹۲ اثر در زمینهٔ مفردات نگارش یافته است. از میان آن‌ها و بر اساس معیارهای مشخص، ۳۱ اثر به‌عنوان آثار برجسته شناسایی شده‌اند که در ۲۰ اثر به‌صورت اختصاصی به مبحث مفردات، ۶ اثر به مفردات و قرابادین توأم با یکدیگر و در ۵ اثر دایره‌المعارف‌گونه، به مفردات در کنار سایر موضوعات پزشکی پرداخته شده است.

بحث و نتیجه‌گیری: بر اساس مطالعات صورت گرفته این نکته استنباط می‌شود که تغییرات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در قلمروی سرزمین‌های اسلامی، روند تألیف کتب مفردات را متوقف نساخته و هرچند با کمیت‌های متفاوت اما در طول این ۱۰ قرن ادامه یافته است.

تاریخ دریافت: آبان ۹۸
تاریخ پذیرش: اسفند ۹۸

کلیدواژه‌ها: تاریخ، طب، مفردات، سرزمین‌های اسلامی

مقدمه:

مفردات، اجزای گیاهی، حیوانی و معدنی هستند که ضمن کاربرد مستقل در درمان، به‌عنوان پایهٔ ساخت داروهای ترکیبی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرند. با توجه به اهمیت این اجزا، آثار فراوانی در این حوزه تألیف شده است. یکی از اولین کتاب‌هایی که اختصاصاً به موضوع مفردات پرداخته *«ماتریامدیکا»* است که پس از ترجمه به زبان عربی، به *«الحشایش»* معروف شد. *ماتریامدیکا* کتابی است که علاوه بر ذکر اختصاصات "ریخت‌شناسی" مفردات، به خواص پزشکی آن‌ها نیز پرداخته و در نیمهٔ اول قرن اول میلادی (۱) توسط پدانیوس دیسقوریدوس در یونان به نگارش درآمده است. این کتاب پس از تشکیل نهضت ترجمه (قرن ۲ق) در مرکز خلافت عباسی در بغداد (۲) توسط حنین‌بن‌اسحاق، در نیمهٔ دوم قرن سوم هجری قمری به سفارش بختیشوع‌بن‌جبرئیل از یونانی به سریانی، سپس توسط (اصطفان) از سریانی به عربی ترجمه شد (۳) و با نام *الحشایش* معروف شد. *الحشایش* منبع

* فرد مسئول مکاتبات: rahimi_r@tums.ac.ir

تألیفات بسیاری در حوزهٔ مفردات از جمله *الادویه المفرده* اثر ابن وافد، *الجامع لمفردات الادویه الاغذیه* اثر ابن‌بیطار، *الحاوی فی الطب* اثر رازی و *الابنیه عن حقایق الادویه* اثر موفق هروی شد. تا جایی که در قرن ۱۳ق آخرین اثر مکتوب در زمینهٔ مفردات با رویکرد مزاجی و طب اخلاطی تحت عنوان *محیط اعظم* اثر حکیم اعظم‌خان به نگارش درآمد. در طول ۱۰ سدهٔ مذکور مابین ترجمهٔ *ماتریامدیکا* و تألیف *محیط اعظم* آثار بسیاری در این زمینه به نگارش درآمدند که یا به‌صورت انحصاری به بحث مفردات پرداخته‌اند مانند *الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه* اثر ابن‌بیطار؛ یا به مفردات و قرابادین توأم با یکدیگر پرداخته‌اند مانند *تقویم الادویه* اثر اسفراینی؛ و یا در برخی دایره‌المعارف‌های پزشکی مانند *الحاوی فی الطب* اثر رازی در کنار سایر موضوعات پزشکی مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند.

از میان این آثار آنچه در سیر زمانی قرن ۳ تا ۱۳ق و در مناطق تحت حکومت اسلام شامل ایران، بین‌النهرین (به‌ویژه بغداد، مرکز حکومت اسلامی) سرزمین‌های شمالی آفریقا به‌ویژه مصر، اندلس و شام تألیف شده‌اند، مورد توجه هستند.

در حال حاضر هیچ منبع جامعی برای شناخت این‌گونه تألیفات و دستیابی به ویژگی‌های علمی و تاریخی هریک از آن‌ها وجود ندارد. آنچه تا کنون در زمینهٔ این‌گونه آثار انجام شده اختصاص به معرفی چند اثر محدود دارد و از جامعیت کافی برخوردار نیست؛ لذا هدف از مطالعهٔ حاضر گردآوری اطلاعات کتاب‌شناسی و محتوایی آثار و تألیفات صورت گرفته در زمینهٔ مفردات از قرن ۳ق (زمان ترجمهٔ *ماتریامدیکا*) تا قرن ۱۳ق (زمان نگارش *محیط اعظم*) و ارائهٔ منبعی جامع برای شناخت آن‌ها و اطلاعات مورد نظر است که می‌تواند در اختیار متخصصان فن داروشناسی، داروسازی و تاریخ پزشکی قرار گیرد و زمینهٔ مطالعهٔ جزئی‌تر هریک از این آثار را فراهم سازد.

نگاهی اجمالی به کتب مفردات از *الحشایش* تا *محیط اعظم* نشان‌دهندهٔ تفاوت‌های متعدد در این کتب از جمله تفاوت در زبان، کمیت مفردات مورد بررسی، روش مؤلف، هدف مؤلف و ویژگی‌های تاریخی و کتاب‌شناسی اثر و مؤلف آن است.

مواد و روش‌ها:

پژوهش توصیفی-تحلیلی حاضر به روش کمّی دوره‌پژوهی و از طریق جست‌وجو در فهرست‌واره‌ها و منابع الکترونیک برای یافتن آثار تألیف شده در سیر زمانی مذکور انجام شد. به این صورت که با مراجعه به *فهرست‌وارهٔ منزوی* (جلد ۵)، *فهرست‌وارهٔ مشترک نسخه‌های پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران*، *عیون الانباء فی طبقات الاطباء و الحکماء*، *تاریخ الحکماء*، *مطرح الانظار فی تراجم الاعصار و فلاسفه الامصار*، *معجم الاطباء*، *مشاهیر گیاه‌شناسی در تمدن اسلامی* و مقدمهٔ آثار تصحیح شده در زمینهٔ مفردات و نرم‌افزار کتابخانهٔ جامع طب سنتی اسلامی (تهیه شده در مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی «نور») با کلیدواژه‌های مفردات، داروشناسی و داروسازی، ادویه و ادویهٔ مفرده، آثار تألیف شده در زمینهٔ مفردات مانند *الابنیه عن حقایق الادویه*؛ و یا مفردات و قرابادین همراه با یکدیگر مانند *اختیارات بدیعی*؛ و یا دانشنامه‌های پزشکی همچون *الحاوی فی الطب* گردآوری شدند. آنگاه آثار شاخص و برجسته بر اساس معیارهای مشخص ازجمله تعداد منابع مورد استفاده توسط مؤلف، اهدای کتاب به شخصی صاحب نام، تعداد مفردات مکتوب در اثر، تعداد ترجمه‌ها، تصحیح‌ها و تفسیرهای نگاشته شده بر اثر (حداقل یک شرح یا تفسیر)، برگزیده و به‌صورت مجزا و اساسی مورد مطالعه قرار گرفتند. علاوه بر عنوان آثار، اطلاعات آن‌ها نیز از همین منابع مذکور استخراج شد.

از آنجا که تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این ۱۰ سده به‌منظور تحلیل اثر آن بر روند و کمیت تألیفات، مورد بحث قرار گرفته شده لذا از میان مقدمهٔ آثار گردآوری شده و مقالات موجود در این زمینه، استخراج شده است. در نهایت اطلاعات کتاب‌شناسی و اطلاعات موجود از مقام و موقعیت اجتماعی و علمی مؤلفان آن‌ها به‌منظور سهولت و تسریع در ارائهٔ مطالب در قالب جدول، نمایش و در نهایت هریک از موارد مورد بررسی در مورد آن‌ها در مقایسه با دیگر آثار، شرح و مورد تحلیل و بررسی قرار داده شدند.

یافته‌ها:

آنچه در این مطالعه حاصل شده است شامل دو بخش تاریخی و کتاب‌شناسی است که به‌طور مجزا به آن پرداخته شده است. بخش تاریخی به شرح فضای حاکم بر این سیر زمانی می‌پردازد و بخش کتاب‌شناسی، آثار و تألیفات به‌دست آمده در زمینهٔ مفردات را به نمایش می‌گذارد.

۱. تألیف آثار علمی (مفردات و قرابادین) در دوره‌های مختلف و مناطق مختلف تحت حکومت اسلام

آنچه در این مطالعه به‌عنوان معیار تحول علم مفردات طی سده‌های مختلف در نظر گرفته شده و مورد بررسی قرار گرفته به‌طور عمده کمیت و کیفیت آثار تألیف شده در بازه زمانی سدهٔ ۳ تا ۱۳ق در قلمروی سرزمین‌های اسلامی است که به‌طور مستقیم و غیرمستقیم تحت تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حکومت حاکم قرار می‌گرفتند. چنانچه با پایان نهضت ترجمه (۴ق) و آشنایی مؤلفان با آثار دیگر ملل و تمدن‌ها به‌ویژه یونانیان از جمله *الحشایش* دیسقوریدوس شرایط تألیف و ثبت یافته‌ها از قرن ۴ق فراهم آمد. به‌عبارت دیگر دانشمندان و پزشکان در این مدت عمدتاً به علم‌آموزی و کسب تجربیات سرزمین‌های دیگر پرداختند. در ابتدا بهره‌وری از این آثار تنها به نگارش شرح، تعلیق و تلخیص محدود می‌شد اما با قوی شدن بنیهٔ علمی‌شان، دانشمندان مزبور خود در صدد تألیف کتب تحقیقی برآمده و مطالب تازه‌ای را به گنجینهٔ علوم ترجمه‌شده افزودند. این امر زمانی که با حمایت خلفا و امرا همزمان می‌شد نتیجهٔ مطلوب‌تری را به بار می‌آورد. چنانچه از میان خلفای بغداد، توجه هارون و مأمون به امر ترجمه و تألیف و به‌طور کلی توسعهٔ علوم بیش از سایر خلفا بود (۴).

در همین زمان، در شرق قلمروی خلافت عباسی، با روی کار آمدن حکومت‌های ایرانی به‌ویژه سامانیان و آل بویه، بستر علمی و فرهنگی مناسب جهت کسب رضایت عامهٔ مردم و به‌ویژه علما فراهم گد. امرای آل بویه و سامانی در این زمان به اهمیت وجود پزشکان و علما پی برده بودند تا جایی که موجب ورود آن‌ها به دربار و اخذ مقامات سیاسی توسط آن‌ها شد. ابن‌سینا و ابوریحان بیرونی نمونهٔ بارز این پزشکان هستند. عواملی از جمله وجود شایسته‌سالاری در میان سامانیان و اهمیت مدرسه‌سازی در میان بوئیان موجب شد تا از این عصر با عنوان عصر زرین ایران یاد شود (۲). در این زمان دائره‌المعارف‌های ارزشمندی همچون *القانون فی الطب* اثر ابن‌سینا و *الحاوی فی الطب* اثر رازی پدید آمدند. تأثیر این دوره را می‌توان با توجه به نمودار۱ مشاهده کرد.

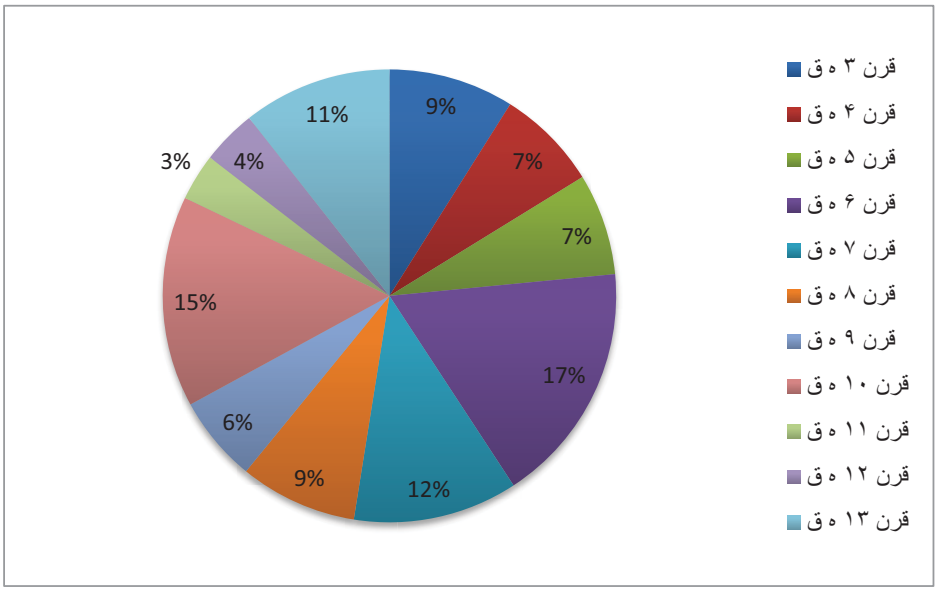

نمودار۱: نمایش فراوانی آثار تألیف شده در زمینهٔ مفردات (۳ تا ۱۳ق)

در پی ورود ترکان (غزنویان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان) به ایران دورهٔ جدیدی از حکومت توسط اقوام غیرایرانی آغاز شد که سعی می‌کردند خلأها و ضعف‌های ناشی از ادارهٔ مملکت را به کمک نیروهای شایسته و توانمند ایرانی جبران کنند. همین عامل موجب رخنه علما و پزشکان به دربار و احراز سمت‌های اجرایی شد. چنانچه بیرونی و جرجانی از جمله این افراد هستند.

در پی تضعیف حکومت خوارزمشاهیان و سپس حملات مغولان به ایران ضمن بروز بحران اقتصادی، اجتماعی و از بین رفتن ثبات سیاسی، اوضاع علمی نیز دچار رکود شد و بسیاری از علما و پزشکان به قتل رسیدند و آثارشان نابود شد. البته این شرایط ثابت نماند و به مرور زمان و با استقرار ایلخانان در اواسط قرن ۷ق اوضاع رو به بهبودی نهاد تا جایی که علاقه و توجه برخی از ایلخانان، خود مشوق پزشکان و داروسازان شد. آنچه در این زمان تألیف شد اغلب با حمایت درباریان دانش‌دوست و علاقه‌مند به حوزهٔ پزشکی و داروسازی بود. از جملهٔ این افراد می‌توان به خواجه نصیرالدین طوسی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و حتی شخص غازان‌خان نام برد.

در این هنگام بغداد به‌عنوان مرکز حکومت اسلامی در حال فروپاشی بود چرا که با حملهٔ ایلخانان در اواسط قرن ۷ق به بغداد، خلافت عباسیان پس از ۶۵۰ سال حکومت سقوط کرد تا آنکه عثمانیان قدرت را به‌دست گرفتند. در دوران حکومت تیموریان (در ایران) نیز تغییر چندانی در حوزهٔ آثار داروشناسی روی نداد و عمدهٔ کتاب‌های این دوره شروحی بر آثار پیشینیان، همچون آثار ابن‌سینا بودند تا ایجاد اثری بدیع. این جریان در دوران حکومت صفویه و پس از آن در دوران زندیه و افشاریه تا حد وسیعی بهبود یافت، چرا که صفویان اگرچه با برخی تعصبات مذهبی خود موجب مهاجرت طیف وسیعی از علما و پزشکان به کشورهای همسایه از جمله عثمانی و هند شدند اما ضمن ایجاد رفاه اقتصادی و سامان دادن شرایط اجتماعی و سیاسی در جهت رشد علوم کوشیدند و علما و پزشکان و داروسازان بسیاری را پرورش دادند.

سیریل الگود معتقد است که بررسی و مطالعهٔ داروشناسی ایران در دورهٔ صفویان سرشار از اطلاعات مفید و مخزن دانسته‌ها می‌تواند باشد، اما این سرعت از رشد، ادامه‌دار نبود و در دوران حکومت قاجار به‌نحو قابل‌توجهی کاهش یافت. با این وجود عصر قاجار از دید تاریخ پزشکی نقطهٔ عطفی در تاریخ تحول پزشکی ایران محسوب می‌شود. اما این تحول در سراسر این عصر با چالش‌هایی روبه‌رو بود که یکی از آن‌ها وضعیت اقتصادی جامعه بود (۵). در این میان اندلس و شام و مصر به‌عنوان بخشی از مناطق تحت حکومت اسلامی در تمام جریانات علمی و به‌ویژه پزشکی مؤثر بوده و سهم بسزایی ایفا کردند. البته این شرایط در اندلس شکل دیگری داشت. حرکت جدی علمی اندلس، در واقع با روی کار آمدن امویان و در پی تثبیت اوضاع سیاسی آن و توجه به علوم عقلی در اندلس آغاز شد و در مرحلهٔ تکوین قرار گرفت اما رستاخیز علمی اندلس از اوایل قرن ۴ق آغاز شد.

رونق علمی اندلس محدود به دوران امویان نبود و در روزگار عامریان (قرن ۴ق) و حتی پس از پایان عصر عامری نیز از رونق این بازار کاسته نشد، بلکه در مواردی بر عمق و وسعت آن افزوده شد. به‌طور کلی تا قبل از قرن ۵ هجری، اندلس از نظر علمی پیشرفت چندانی نداشت و آثار به‌جا مانده، بیشتر رنگ علوم شرقی داشت تا اینکه از قرن پنجم به بعد به‌ویژه در دورهٔ حکومت مرابطین و موحدین کم‌کم استقلال علمی پیدا کرد و ثمرات خود را عرضه کرد (۶).

در قرن هفتم هجری که دولت اسلامی ضعیف و مراکز علمی تعطیل شد قلمرو شرقی سرزمین‌های اسلامی دست‌خوش حملهٔ مغول شد و خلافت عباسی سقوط کرد. این امر در آغاز و استمرار پویایی مراکز علمی لطمه وارد آورد و موجب شد تا بسیاری از دانشمندان و پزشکان به شمال آفریقا و برخی از مناطق امن اندلس که حاکمان آن مسلمان بودند مهاجرت کنند. اما این شرایط پایدار نماند. چنانچه در قرن هشتم تألیفات و پزشکانی ظهور کردند و فرهنگ و تمدن اسلامی دوره‌ای از شکوفایی خود را در غرناطه عهد بنی‌الاحمر

(۹ق) تجربه کرد. در نهایت حوادث متعددی در عرصهٔ فرهنگ و اندیشه در غرب اسلامی روی داد که به‌تدریج منجر به تضعیف بنیهٔ علمی مسلمانان شد و عقب‌نشینی آن‌ها از صحنهٔ فعالیت‌های علمی را به‌دنبال داشت (۷). دانش پزشکی و داروسازی تا آخرین لحظات حکومت مسلمانان در اندلس به حیات خود ادامه داد و باز نایستاد. برخی از این رشته‌ها که از قرن چهارم و پنجم هجری به بعد که کمتر به آن‌ها توجه شده بود در این دوره در غرناطه به آن پرداخته شد.

در واقع پزشکان مغرب در زمرهٔ نخستین پزشکانی هستند که به موضوع داروشناسی و مفردات گیاهی به‌طور مستقل و به‌عنوان جزئی اساسی در دانش پزشکی پرداخته‌اند. اما به‌طور کلی داروشناسی دورهٔ اسلامی در اندلس از نظر شکل و موضوع، ویژگی‌هایی داشت که توانست جایگاه خاصی در میراث تمدن اسلامی به خود اختصاص دهد. این شرایط تا حد زیادی معلول تنوع اقلیمی و شرایط آب و هوایی این منطقه بود (۶).

مصر و شام نیز همچون اندلس از سیطرهٔ حکومت عباسیان به دور بوده و تا مدت‌ها پس از سقوط امویان در دمشق همچنان جزو مناطق تحت حکومت این خاندان اداره می‌شدند. وجود خاندان طولونیان و علاقهٔ آن‌ها به ساخت بیمارستان و همچنین شکوفایی صنعت کاغذسازی در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم خود بر رونق علمی مصر افزود (۸).

در این دوره با وجود مشکلات پیش‌آمده، از اهمیت پزشکان و داروسازان کاسته نشد. با روی کار آمدن فاطمیان و پس از آن ایوبیان، مصر عظمت و شکوه لازم را تا اواخر قرن ۶ و ۷ق به‌دست آورد.

علاوه بر این، فاطمیان با اقدامات اقتصادی، عمرانی، فرهنگی و توجه به رشد و گسترش علوم گوناگون و حمایت از دانشمندان، در مدتی کوتاه، شهر قاهره را به یکی از مهم‌ترین پایتخت‌های علمی جهان اسلام تبدیل کردند. طی همین حکومت در قرن ۴ق الازهر به دانشگاهی که در آن انواع دانش‌ها از جمله علوم پزشکی آموزش داده می‌شد تغییر یافت. دورهٔ ایوبیان مصر که در واپسین سال‌های حیات خلافت عباسی واقع شده، مملو از فراز و نشیب‌های سیاسی، نظامی و مذهبی به‌ویژه حملات صلیبیان بود و از شرایط مساعدی برخوردار نبود و چندان پیشرفتی در زمینهٔ سیاسی، اجتماعی و علمی صورت نگرفت. اما سلاطین مصر در دورهٔ ممالیک با وجود جنگ با صلیبیون و ایلخانان و بحران‌های اجتماعی و ... در ادارهٔ قلمروی خود موفق بوده و اقدامات عمرانی و فرهنگی بسیاری از جمله مراکز درمانی و بهداشتی انجام دادند (۶).

هنگامی که خلافت عباسی از قرن ۷ق به‌علت کهنسالی و همچنین به‌علت توطئه درباریان و تهدیدات مغول رو به افول بود، مجالس علمی به‌تدریج از بغداد به‌سوی شام و مصر انتقال یافت. به‌این‌گونه بود که شام و مصر شکوفا شدند. چرا که مهاجرت‌های علمی از سمت شرق حکومت اسلامی به غرب و شمال آفریقا موجب رونق علمی این منطقه شد (۷). پس از سقوط بغداد تمام علمای مصر شروع به تدوین و تألیف کتاب‌های مفصل علمی و دانشنامه‌ها در زمینه‌های مختلف علوم کردند و این در حالی بود که نوشته‌های مصریان تا قبل از قرن هفتم قمری به‌صورت کتاب‌های کوچک و رسائل و گزارش‌های مختصر علمی بود، ولکن این وضعیت در قرن هشتم تغییر کرد و علما و دانشمندانی نظیر ابن‌النفیس و ابن‌بیطار اقدام به تألیف کتاب‌های مفصل همچون *«الشامل فی الطب»* و *«الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه»* کردند.

۲. آثار تألیف شده در زمینهٔ مفردات (۳ تا ۱۳ق)

اگرچه در اغلب آثار پزشکی و داروسازی، هرچند به‌صورت مختصر به مفردات پرداخته شده است، اما در این پروژه همان‌گونه که پیشتر ذکر شد تنها آن دسته آثاری مورد نظر قرار گرفته‌اند که درقالب سه معیار ذکر شده جهت انتخاب آثار برجسته گنجانده شوند. بر اساس هدف و موضوع پژوهش که در راستای شناسایی و معرفی کتب مفردات در این بازه زمانی است، تعداد ۱۹۲ اثر یافت شده که البته همگی از نظر اهمیت در یک سطح یکسان قرار ندارند و از ویژگی‌های تاریخی، کتاب‌شناسی و محتوایی متفاوتی برخوردارند.

فراوانی آثار، طی سده‌های ۳ تا ۱۳ق بر روی نمودار۱ قابل مشاهده است. بر اساس این نمودار اغلب آثار در قرن ۴، ۵ و ۸ق تألیف شده‌اند که بیانگر اوج شکوفایی این علوم و به ثمر نشستن نهضت ترجمه بود و کمترین فراوانی تألیف آثار طی

سده‌های ۹، ۱۱ و ۱۲ق است. از میان ۱۹۲ کتاب تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات، ۱۲۴ اثر صرفاً به مفردات پرداخته‌اند، ۲۰ اثر مفردات و قرابادین را توأم با یکدیگر ذکر کرده‌اند و ۵ اثر دانشنامه‌های پزشکی هستند که مفردات ضمن دیگر مباحث پزشکی در بخشی از آن‌ها شرح شده است. ۴۸ اثر نیز به‌دلیل عدم وجود اطلاعات کافی در مورد آن‌ها در منابع و یا عدم دسترسی به آن‌ها نمی‌توان به موضوع و یا محتوای آن‌ها آگاه شد.

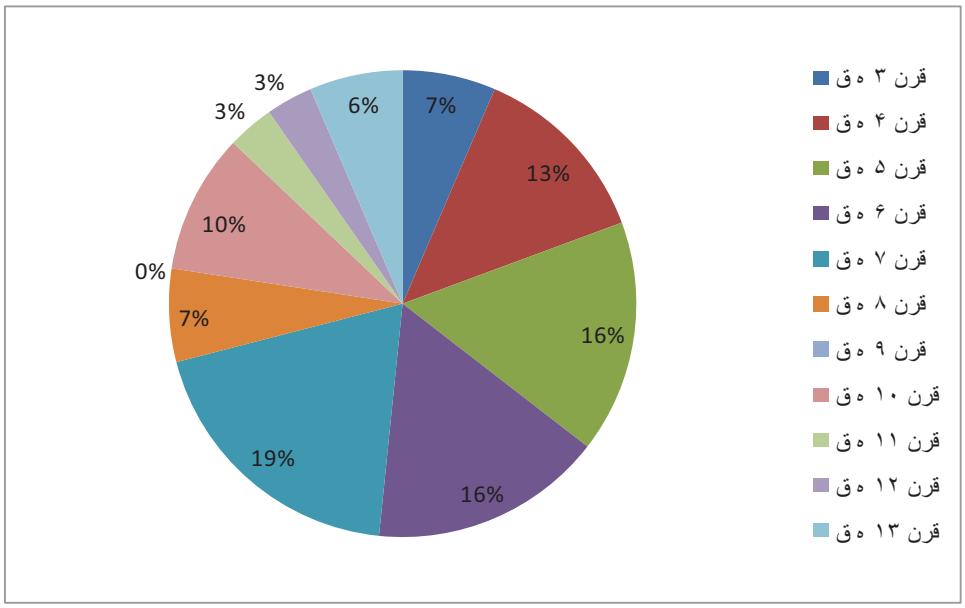

نمودار۲. نمایش فراوانی آثار شاخص و برجسته در زمینهٔ مفردات (۳ تا ۱۳ق)

۳. آثار شاخص و برجستهٔ تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات (۳ تا ۱۳ق)

بر اساس معیارهای مشخص برای شناسایی آثار برجسته و با اهمیت سدهٔ ۳ تا ۱۳ق از جمله منابع و نوع منابع مورد استفاده توسط مؤلف، اهدای کتاب به شخصی صاحب نام، تعداد مفردات مکتوب در اثر، تعداد ترجمه‌ها، تصحیح‌ها، شرح‌ها و تفسیرهای نگاشته شده بر این آثار، تعداد ۳۱ اثر از میان ۱۹۲ اثر به‌عنوان آثار برجسته و شاخص در هر دوره برگزیده و تحلیل و بررسی شدند. از میان این آثار در ۲۰ اثر به‌طور کامل به مفردات پرداخته شده (جدول۱)، ۶ اثر مفردات و مرکبات را مورد نظر قرار داده (جدول۲) و ۵ اثر دایره‌المعارف‌هایی هستند که ضمن سایر مباحث پزشکی و داروسازی به شرح مفردات نیز پرداخته‌اند (جدول۳).

تمامی این آثار از ویژگی‌های یکسان برخوردار نبوده و تفاوت‌های موجود در ظاهر و محتوای آن‌ها به‌صورت عمده تحت تأثیر هدف و انگیزهٔ مؤلف از نگارش اثر، زمان و دورهٔ تألیف آن، نوع شخصیت علمی و تخصص مؤلف است. اهدافی از جمله انگیزهٔ مالی و کسب درآمد، کسب شهرت، هدف علمی آموزشی، تقدیم به بزرگان و امرا و کسب رضایت آن‌ها، ایجاد اثر گیاه‌شناسی و در راستای علم کشاورزی، دانشنامه و یا تسهیل در انتقال مفاهیم مفرده‌شناسی است.

چنانچه اثری همچون *المعتمد فی الادویه المفرده* اثر ملک مظفر غسانی چکیده‌ای از آثار گذشتگان است و صرفاً از روی علاقهٔ شخصی مؤلف به این حوزه به نگارش درآمده است. آثاری که در دربار و با حمایت بزرگان تألیف شده اغلب به‌دلیل تقرب مؤلف به دربار و شخص حاکم، تحت حمایت او

جدول۱. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۱	ـ الحشایش (الادویه المفرده/ هیولی‌الطب فی الحشایش السموم) ـ مفردات	Pedanius Dioscorides پدانیوس دیسقوریدوس ـ پزشک مخصوص لشکر نرون رومی (۹)	۶۴ م / یا ۷۸ م	ـ ۷۷۰ مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس وجوه اشتراک گیاهان و شباهت‌ها و کاربرد آن‌ها (۳)	ـ یونانی ـ ترجمه به عربی در نیمهٔ دوم قرن ۳ ق توسط اصطفان و حنین‌بن‌اسحاق	ـ تألیف کتاب با هدف جبران کاستی‌های موجود در آثار دیگران به درخواست دوستش آرئیوس (۹)	نیمهٔ اول قرن ۱ میلادی	ـ استاد: استادان حوزهٔ علمیهٔ اسکندریه (۹)
۲	ـ النبات ـ مفردات	ابوحنیفه احمد بن داود بن ونند ملقب به "دینوری" (ابوعبدالله بن علی‌العشّاب) (۱۰) ـ پدر گیاه‌شناسی اسلام و ایران	ـ عرب ـ قرن ۳ ق	نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا از الف تا زاء (۱۱ حرف) (۱۱)	ـ دارای اهمیت زبان‌شناختی و پزشکی (۱۱)	ـ هدف مؤلف در درجهٔ اول پرداختن به موضوعات لغوی بوده اما درنهایت به واژه‌نامه‌ای کم‌نظیر در زمینهٔ تاریخ گیاه‌شناسی دورهٔ اسلامی تبدیل شد. ـ مقرب دربار رکن‌الدوله دیلمی (۱۱)	(حدود ۲۸۲ ق) (۱۲)	ـ استاد: ابن‌سکّیت و پدر ابن‌سکّیت (۱۳)
۳	ـ الاعتمادالادویه‌المفرده ـ مفردات	ابوجعفر احمد بن ابراهیم بن ابی‌خالد الجزار	ـ عربی ـ قرن ۴ ق	ـ ۲۷۸ مفرده (شامل ۲۱۹ گیاهی)	ـ دارای اهمیت پزشکی و لغوی	ـــــ	د ۴۰۰ ق (۱۳)	ـ استاد: پدر و عموی مؤلف، اسحاق بن سلیمان اسرائیلی طبیب مشهود عبیدالله مهدی (۱۴)
۴	ـ المرشد الی (فی) جواهر الاغذیه و قوی المفردات من الادویه ـ مفردات (۱۳)	ـ ابوعبدالله محمّد بن احمد بن سعید تمیمی مقدّسی (یا مقدّسی) مکنا به ابوعبدالله ـ شهرت او بیشتر به‌عنوان داروشناس بوده است (۷)	ـ عربی (۹) ـ قرن ۴ ق	ـــــ	ـــــ	ـــــ	ـ ز: ۳۷۰ ق (۱۴) ـ پزشک و داروساز برجستهٔ دورهٔ فاطمیان و پزشک مخصوص عزیز بالله و حسن بن عبدالله بن طغج فرمانروای شهر رمله (۱۳)	ـ استاد: پدربزرگش سعید و راهبی مسیحی در بیت‌المقدس انباز فریا بن ثوابه (۷)

ادامهٔ جدول۱. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۵	ـ الابنیهٔ عن حقایق الادویهٔ (روضه الانس و منفعه النفس) ـ مفردات	ابومنصور موفق بن علی الهروی	ـ عربی ـ بین سال‌های ۳۵۶ و ۳۶۵ ق (۱۵)	ـ ۵۸۵ مفرده (شامل ۴۵۰ گیاه و مشتقات آن) (۱۶) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا	ـ نخستین نسخهٔ فارسی در زمینهٔ مفردات (۹)	ـ با هدف تقدیم به ابوصالح السدید منصور بن نوح (المؤید) (۱۵)	متولد ۳۰۷ ق (۵)	ـــــ
۶	ـ الادویه المفرده ـ مفردات	ـ ابومطرف عبدالرحمن بن محمّد بن عبدالکبیر بن یحیی بن وافد بن مهند لخمی ـ از مشهورترین داروشناسان دوهر ملوک الطوایف و ابی ذی‌النون (۱۷)	ـ عربی ـ قرن ۵ ق				۴۶۷– ۳۸۷ق (۱۷) ـ از بزرگترین دانشمندان و اشراف اندلس در زمینهٔ علوم پزشکی و داروسازی و گیاه‌شناسی در دورهٔ ملوک الطوایف (۱۵)	ـ استاد: زهراوی/ ابورحمان عبدالملک بن محمّد بن زهر (۱۷)
۷	ـ المستعینی فی المفردات الطبیه (المجدوله فی الادویه المفرده) (۱۷) ـ مفردات	ـ یونس بن اسحاق (ابن‌بکلارش) ـ نخستین پزشکی که در غرب جهان اسلام شیوهٔ جدول‌نویسی را به‌کار برد (۱۸)	ـ عربی ـ قرن ۵ ق	ـــــ	ـ فرهنگ دارویی به شکل جدول (۱۹)	ـ با هدف اهدای کتاب به المستعین (۱۹)	د: ۴۵۸ ق ـ پزشک یهودی اندلس و پزشک مخصوص دربار بنی هود و دربار احمد المستعین (۱۹)	ـــــ
۸	ـ الجامع لصفات اشتات النبات و ضروب انواع المفردات من الاشجار و الثمار و الاصول و الازهار و اعضاء الحیوان و المعادن و الاطیار ـ مفردات	ابوعبدالله محمّد بن محمّد بن عبدالله بن ادریسی حسینی ملقب به العالی بالله (ادریسی)	ـ عربی ـ قرن ۶ ق	ـ ۶۱۰ مفرده گیاهی ـ نگارش مفردات بر اساس حروف ابجد (در ۱۴ حرف اول) (۲۰)	ـ حاصل تحقیق مقایسه‌ای بین گیاهان در اندلس، مغرب، مصر، شام و آسیای صغیر (۲۰)	ـ تألیف کتاب با هدف جبران ضعف علمی و سستی مدعیان دانش گیاه‌شناسی همچنین جبر این کاستی‌های کتاب دیسقوریدوس (۲۰)	۵۶۰– ۴۹۳ ق ـ مؤلف مورد توجه و حمایت ملک راجر دوم پادشاه سیسیل ـ نسبت مؤلف به جدش ادریس اول بنیان‌گذار دولت ادارسه در مغرب می‌رسد (۲۰)	ـــــ

ادامهٔ جدول۱. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۹	ـ الجامع فی الادویه المفرده (الاعشاب/ الادویه المفرده) ـ مفردات	ابوجعفر احمد بن محمّد بن احمد غافقی	ـ عربی ـ احتمالاً در نیمهٔ اول قرن ۶ ق (۲۱)	ـ نگارش مفردات بر اساس حروف ابجد (تنها از الف تا کاء) ـ بخش زیادی از کتاب مفقود شده است (۲۲)	ـ روش تحقیق مؤلف میدانی و بر اساس مشاهده و آزمایش بود (۷) ـ ادویه را در دوران خود به صورت منافع و خواص و معرفت و شناخت اسم‌های آن مرتب ساخته که کسی پیش از او این کار را انجام نداده است (۲۲)	ـــــ	۵۶۰ ـ ۴۹۴ ق (۲۱)	ـــــ
۱۰	ـ عمده الطبیب فی معرفه النبات ـ مفردات	ـ ابوالخیر اشبیلی (شجّار) ـ از دانشمندان برجسته در کشاورزی در اشبیلیه	ـ عربی ـ قرن ۶ ق	ـ ۱۵۲۳ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا	ـ دایره‌المعارفی در مورد ویژگی گیاهان، نحوهٔ کشت و مباحث جغرافیایی مرتبط با آن‌ها (۲۳)	ـ هدف مؤلف به‌طور عمده شناساندن و معرفی مفردات گیاهی بوده است (۲۳)	قرن ۶ ق (۲۳)	ـ استاد: پزشک اشبیلی ابوالحسن شهاب معیطی (۲۳)
۱۱	ـ شرح اسماء العقّار ـ مفردات	ابوعمران موسی بن عبیدالله (عبدالله) بنی یوسف بن اسحاق القرطبی الاسرائیلی (ابن میمون)	ـ عربی ـ قرن ۶ ق	ـ ۴۰۵ مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف معجم از الف تا غین	ـ لغتنامه‌ای برای معرفی داروها (۱۹)	ـ با هدف نگارش کتابی در زمینهٔ داروشناسی نبوده، از این رو هر دارویی را ذکر نمی کند، علاوه براین از پرداختن به داروهایی که نیاز به معرفی ندارند (مثل زیتون) و همچنین منافع چندانی ندارند پرهیز می‌کند (۲۴)	۶۰۱ ـ ۵۲۹ ق (۱۹)	ـ استاد: یهودا کوهن/ ابن‌باجه (۲۵)

ادامهٔ جدول۱. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۱۲	ـ الرحله النباتیه ـ مفردات	ابوالعباس احمد بن محمّد بن مفرح بن ابی‌الخلیل الطبیب الاموی الاشبیلی النباتی (ابن‌رومیه) ـ مؤلف از اولین داروشناسانی است که با مشاهدهٔ مستقیم گیاهان در سرزمین‌های داخلی و خارجی اندلس را بررسی کرده است. (۲۱)	ـ عربی ـ قرن ۷ ق	ـ به ترتیب حروف الفبا (۱۱)	ـــــ	ـ با هدف خدمت به فقیران (۲۱)	۶۳۷ ـ ۵۶۱ ق ـ مورد تقرب ملک عادل ابوبکر بن ایوب (۱۱)	ـــــ
۱۳	ـ الادویه المفرده ـ مفردات	رشیدالدین ابوالمنصور بن ابی‌الفضل بن علی صوری	ـ عربی ـ قرن ۷ ق (۱۶)	ـ ۵۸۵ مفرده (۴۶۶ گیاهی، ۷۵ معدنی و ۴۴ حیوانی) ـ بیشترین بخش کتاب مفقود شده است (۱۱)	ـ اولین کتاب مصور در علم گیاه‌شناسی به زبان عربی (۱۱)	ـــــ	۶۳۹ — ۵۷۳ ق ـ رئیس چشم‌پزشکان در دمشق (۱۶) ـ پزشک دربار ملک عادل ابوبکر بن ایوب، ملک معظم عیسی بن ابوبکر بن ایوب ملک ناصر داود بن ملک معظم (۱۱)	ـــــ
۱۴	ـ الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه (الجامع الکبیر لقوی الادویه و الاغذیه/ الجامع فی الادویه المفرده) ـ مفردات	ضیاءالدین ابومحمّد عبدالله بن البیطار المالقی	ـ عربی ـ۶۳۵ ق (۱۸)	ـ ۱۴۰۰ مفرده که ۳۰۰ مورد آن یافتهٔ خود مؤلف است (۱۸) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف معجم عربی در حرف اول و دوم	حاصل تجربیات گیاه‌شناسی مؤلف در سفر به مناطق مختلف (۱۸)	ـ به‌گفتهٔ مؤلف هدف اولیه از تألیف، ارائهٔ گفتار کاملی برای استفاده از آن در شب و روز است (۱۸) و همچنین اهدای اثر به سلطان ایوبی ملک صالح نجم‌الدین (۲۵)	۶۴۶ — ۵۹۳ ق ـ رئیس عشاب‌ها در زمان ملک کامل فرزند عادل (۱۸)	ـ استاد: در اشبیلیه نزد ابن‌رومیه/ ابن‌الحجاج اشبیلی/ عبدالله بن صالح کتامی (۱۸)

ادامهٔ جدول۱. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۱۵	ـ الشامل فی الطب ـ دانشنامه‌ای طبی که تنها بخش مفردات آن باقی مانده است (۲۶)	علاءالدوین ابوالحسن علی بن ابی‌الحزم قرشی (ابن‌النفیس)	ـ عربی ـ حدوداً ۶۴۰ـ۶۳۷ ق (۲۶)	ـ ۱۰۹۵ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا در حرف اول و دوم	ـ ارائهٔ تمامی جزئیات مفردات با رویکرد درمانی	ـ با هدف نگارش دانشنامه‌ای که شامل تمامی اصول و مبانی طب باشد (۲۶)	ـ ۶۸۷ ـ ۶۰۷ ق (۲۶) ـ دانش‌آموختهٔ مدرسهٔ دخواری دمشق و رئیس چشم‌پزشکان بیمارستان الناصری همچنین رئیس پزشکان بغداد (۶) و ملقب به ابن‌سینای زمان خود (۷)	ـ استاد: در دمشق نزد مهذب‌الدین دخواری (۱۱) و در مدرسهٔ دخواری نزد عمران اسرائیلی (۲۰)
۱۶	المعتمد فی الادویه المفرده ـ مفردات (۲۷)	الملک المظفر یوسف بن عمر بن علی بن رسول الغسانی الترکمانی ـ مؤلف، پزشکی صاحب تجربه نیست از این رو چیز چندانی از خود نمی‌نویسد بلکه صرفاً با طب و گیاه‌شناسی آشناست (۵)	ـ عربی ـ قرن ۷ ق	ـ ۱۱۳۵ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف معجم		ـ با هدف تلخیص آثار گذشته	۶۹۴- ۶۱۹ ق ـ دومین پادشاه از خاندان رسولی در یمن (۲۷)	ـــــ
۱۷	ـ حدیقه الازهار فی ماهیه العشب و العقّار ـ مفردات	ابوالقاسم بن محمّد بن ابراهیم الغسانی (الوزیر الغسانی) (۲۸)	ـ عربی ـ۹۹۴ ق (۲۸)	ـ ۳۸۰ مفرده (به‌طور عمده مفردات گیاهی و ۷ مفردهٔ معدنی) (۲۸) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف ابجد مغربی (۲۹)	ـ تقسیم‌بندی گونه‌های گیاهی برای نخستین بار توسط مؤلف (۲۸)	ـ تألیف کتاب با هدف اهدا به خزانه حکومتی پادشاه سعدی سلطان احمد منصور (ذهبی) از بزرگترین پادشاهان دولت سعدیه (۲۸)	متولد ۹۵۵ ق زنده در ۱۰۱۲ ق (۲۸) ـ از طبیبان سلطان احمد منصور (۲۰)	ـ استاد: در پزشکی پدرش (۷)

ادامهٔ جدول۱. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۱۸	ـ مخزن الادویه ـ مفردات	سید محمّدحسین عقیلی علوی خراسانی شیرازی	ـ فارسی ـ ۱۱۸۵ ق (۳۰)	ـ ۱۷۴۰ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف تهجی در حرف اول و دوم	ـ اشاره به نام علمی برخی از مفردات	ـ با هدف تهیه دائره‌المعارفی از دانش گیاه داروشناسی عصر و زمانهٔ خود (۳۱)	ـ پزشک مشهور نادرشاه افشار (۳۰)	ـ استاد: پدر مؤلف (محمّدهادی عقیلی)/ میرزا محمّدعلی حسینی/ حکیم محمّدباقر فرزند حکیم عمادالدین محمود شیرازی/ حکیم صالح خان/ محمّدهاشم شیرازی/ حکیم داود خان/ حکیم لطف‌الله‌خان/ حکیم محمّدرضا و حکیم احمد موسوی/ حکیم محسن خان (۱۸)
۱۹	ـ اسماء الادویه ـ مفردات	ـحکیم‌محمّد اعظم‌خان چشتی (ناظم جهان) ـآخرین کسی که در زمان خود و در سرزمین هند، طب عربی، یونانی و ایرانی را یکجا جمع کرده است (۲۰)	ـ فارسی ـ ۱۲۸۷ ق (۳۲)	ـ ۳۴۶۷ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا در حرف اول و دوم (۳۱)		ـ با هدف آشنایی دانشجویان طب سنتی هندی با اسامی فارسی و عربی و یونانی ادویه (۲۰)	۱۳۲۰ق نیمهٔ اول سده ۱۳ ق ـ پزشک فارسی‌زبان هندی و طبیب مخصوص نواب ظهیرالدوله جهانگیر محمّدخان (۳۲)	ـ استاد: حکیم نورالاسلام/ مولوی عبدالرحیم‌خان بن حاجی محمدسعید/ شرف‌الدین رامپوری (۳۲)
۲۰	ـ محیط اعظم ـ مفردات	حکیم محمّداعظم خان چشتی (ناظم جهان)	ـ فارسی ـ ۱۲۹۷ ق	ـ ۳۴۶۷ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف تهجی در حرف اول و دوم	ـــــ	ـ با هدف تألیف کتابی که جامع ادویهٔ یونانی و حاوی ادویهٔ هندی و اقلیم دیگر باشد (۲۰)	۱۳۲۰ق نیمهٔ اول سدهٔ ۱۳ ق ـ پزشک فارسی‌زبان هندی و طبیب مخصوص نواب ظهیرالدوله جهانگیرمحمّدخان (۳۲)	استاد: حکیم نورالاسلام/ مولوی عبدالرحیم خان بن حاجی محمدسعید/ شرف‌الدین رامپوری

جدول۲. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مرکبات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۱	ـ الصیدنه فی الطب ـ مفردات و بخش کوچکی قرابادین	ـ ابوریحان محمّد بن احمد بیرونی ـ بیشترین شهرت مؤلف در علوم نجوم و هیئت (۳۳)	ـ عربی ـ در اواخرعمر (حدود ۸۰ سالگی) قرن ۵ ق (۳۳)	ـ ۱۱۱۶ مفرده (شامل ۷۵۰ گیاهی،۱۰۷ معدنی، ۱۰۱ حیوانی) (۳۳) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف معجم در حرف اول و دوم	اهمیت دادن مؤلف به منبع داروها و معادل آن‌ها در گویش‌های مختلف	ـ به گفتهٔ مؤلف نخستین محرک او برای تألیف الصیدنه، کتاب الصیدله و الابدال رازی بوده است (۱۹)	۳۶۲ ـ ۴۴۰ ق (۳۳) ـ مقرب دربار خوارزمشاه ابوالعباس مأمون بن مأمون (۳۳) و قابوس بن وشمگیر و سلطان محمود غزنوی و پسرش مسعود غزنوی (۱۱)	
۲	ـ منهاج البیان فی ما یستعمله الانسان (منهاج البیان فی ما یستعمله الانسان من الادویه المفرده و المرکبه) ـ مفردات و مرکبات	ابوالحسن یحیی بن عیسی بن علی جزله بغدادی	ـ عربی ـ قرن ۵ ق	ـ ۲۴۴۸ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا	ـــــ	ـ با هدف اهدا به المقتدی بامرالله (۱۱)	ـ د ۴۷۳ یا ۴۹۳ ق (۱۱)	ـ استاد: ابوالحسن سعید بن هبه‌الله بن الحسین/ نصارای کرخ بغداد/ ابوعلی بن الولید (۳۴)
۳	ـ تقویم الادویه ـ مفردات و قرابادین	فخرالدین محمّد بن علی بن ابی‌النصر النیشابوری اسفراینی	ـ عربی ۷۵۰ ق (۳۵)	ـ شامل ۴۴۳ مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف تهجی و در قالب جدول	ـ مجدول بودن	ـ به نقل از مؤلف هدف او از تألیف این کتاب عدم مشاهدهٔ کتابی بوده که شامل شرح داروها، انواع آن‌ها و نحوهٔ انتخابشان، مزاج، مقدار مصرف هر یک، منافع و ضررها، مصلحات و بدل‌هایشان همگی با هم است (۸)	د: حدود ۷۶۰ ق (۳۵)	ـ استاد: قطبا (یا قطبا) (۸)

ادامهٔ جدول۲. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مرکبات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۴	ـ اختیارات بدیعی ـ مفردات و قرابادین	علی بن حسین انصاری شیرازی	ـ فارسی ـ۷۷۰ ق (۳۶)	ـ حدود ۲۵۰۰ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف تهجی	ـــــ	ـ با هدف تألیف درست‌ترین و بهترین تجربه‌ها در علم مفردات (۱۰) و همچنین اهدا به شاهزاده بدیع‌الجمال (۲۵)	۷۳۰ـ۸۰۶ ق (۳۶) ـ طبیب ویژه دربار امیر مبارزالدین مظفری و شاه شجاع مظفری (۱۱)	ـ استاد: پدر و استادان متعددی در علم طب مانند اصیل‌الدین (یکی از شاگردان نجم‌الدین محمّد بن الیاس شیرازی) (۱۱)
۵	ـ ریاض الادویه ـ مفردات و قرابادین	یوسف بن محمّد بن یوسفی هروی ـ نخستین کسی که وسیلهٔ گسترش روابط دوستی از طریق پزشکی بین اهل فارس و هند اسلامی شد (۲۹)	ـ فارسی ـ۹۴۶ ق (۲۹)	ـ ۷۸۷ عنوان مفردهٔ فارسی (۲۹) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف تهجی	ـــــ	ـ با هدف اهدا به همایون پادشاه دربار بابریان (۲۹)	د ۹۵۰ ق ـ مقرب دربار ظهیرالدین بابر و جانشین او همایون (۲۹)	ـــــ
۶	تحفه المؤمنین (تحفه سلیمانی/ تحفه حکیم مؤمن) (۲۳) ـ مفردات و قرابادین	سید محمّد ابن امیرمحمّدزمان حسینی دیلمی تنکابنی مازندرانی	ـ فارسی ـ ۱۰۸۰ ق (۳۷)	ـ ۱۴۲۶ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبا در حرف اول و دوم	ـ بررسی رویش گیاهان دارویی در مناطق مختلف و فصول گوناگون (۳۷)	ـ تألیف کتاب با هدف اهدا به شاه سلیمان صفوی و همچنین تصحیح و تکمیل نواقص اختیارات بدیعی	ـــــ	ـ استاد: پدر و سایر افراد خاندانش (۲۳)

جدول۳. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) دایره‌المعارف پزشکی تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۱	الحاوی فی الطب (الجامع الحاصر لصناعه الطب/ حاصر صناعه الطب/ الجامع الکبیر/ الجامع) ـ دایره المعارف پزشکی شامل ۲۳ جلد (جلد ۲۰ و ۲۱ در زمینهٔ مفردات)	ـ ابوبکر محمّد بن زکریای رازی ـ ملقب به جالینوس عرب (۱۷)	ـ عربی ـ قرن ۴ ق	ـ ۸۲۹ مفرده (شامل ۶۳۰ عنوان گیاهی) (۱۳) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبای عربی در حرف اول و دوم	ـ	ـــ	ـ ۳۱۳-۲۵۱ ق (۱۶) ـ به گفتهٔ رازی احتمال اشتغال او در بیمارستان ری و سرپرستی بیمارستان بغداد در زمان خلافت المکتفی‌بالله در زمان اقامتش در آنجا نیز وجود دارد (۱۷)	ـ استاد: بوحسن شهید فرزند حسین جهودانکی بلخی (۳۲۵ ق) استاد فلسفه (۱۳)
۲	ـ القانون فی الطب (کتاب دوم) ـ دایره المعارف پزشکی شامل ۵ جلد (جلد دوم در زمینه مفردات)	ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا (ابن‌سینا)	ـ عربی ـ ازسال ۴۰۳ تا ۴۱۴ ق (۱۳)	ـ ۸۱۱ عنوان مفرده (شامل ۵۹۰ گیاهی، ۱۲۵حیوانی، ۸۵ معدنی) (۱۹) ـ نگارش مفردات بر اساس حروف ابجد	ـــ	ـــ	۴۲۸- ۳۷۵ق (۱۳) ـ خدمت در دربار سامانیان و علاءالدوله کاکویه و شمس‌الدوله بن فخرالدوله دیلمی (۱۱)	ـ استاد: اسماعیل زاهد (فق)/ محمود مساح (حساب)/ ناتلی (فلسفه و منطق) (۱۳)/ ابی‌منصور حسن بن نوح قمری (پزشکی) (۱۱)

ادامهٔ جدول۳. اطلاعات کتاب‌شناسی و تاریخی آثار شاخص و برجستهٔ (۳ تا ۱۳ق) دایره‌المعارف پزشکی تألیف‌شده در زمینهٔ مفردات و مؤلفان آن‌ها

	نام کتاب و موضوع آن	نام مؤلف کتاب و شهرت علمی او	زبان و تاریخ تألیف کتاب	تعداد مفردات و ترتیب نگارش آن‌ها	ویژگی بارز و حائز اهمیت کتاب	هدف از تألیف کتاب	تاریخ زندگی مؤلف و موقعیت اجتماعی او	استاد مؤلف و تخصص علمی او
۳	ـ کفایه الطب ـ دایره المعارفی پزشکی شامل سه بخش کلیات بیماری و درمان، مفردات و مرکبات	ابوالفضل بن حبیش بن ابراهیم تفلیسی	ـ فارسی ـ۵۵۰ ق (۲۲)	ـ ۶۶۱ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف الفبای فارسی (در قالب جدول)	ـــــ	ـ تألیف کتاب با هدف تهیهٔ چکیدهٔ منظم از مجموعه آثار قدما که به شکلی پراکنده و گاه مشروح بیان شده بود تا به گفتهٔ خودش بیماران با داشتن این کتاب از بلای پزشکان نادان رهایی یابند و پاداش اخروی نیز شامل حالشان شود (۳۷). همچنین اهدای کتاب به الحارث سنجر بن ملکشاه (۳۸)	۶۰۰ ـ ۵۱۵ (۵۲۰) ق (۳۸) ـ آشنایی او با چند زبان و جایگاه زندگانی او در چند دههٔ پایانی حیاتش در ترکیه که محل تلاقی تمدن شرق و غرب است موجب شده که در قرن ۶ ق به اطلاعات گسترده‌ای دست یابد (۳۷)	ـــــ
۴	ـ الموجز فی الطب ـ دانشنامه‌ای پزشکی	علاءالدوین ابوالحسن علی بن ابی‌الحزم قرشی (ابن‌النفیس)	ـ عربی ـ قرن ۷ ق	ـ ۱۹۳ عنوان مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف ابجد	ـ تلخیص قانون و ساختاری بر اساس آن	ـ تلخیص قانون و ساختاری بر اساس آن	۶۸۷– ۶۰۷ ق ـ دانش‌آموخته مدرسهٔ دخواری دمشق و رئیس چشم‌پزشکان بیمارستان الناصری همچنین رئیس پزشکان بغداد و ملقب به ابن‌سینای زمان خود	ـ استاد: در دمشق نزد مهذب‌الدین دخواری و در مدرسهٔ دخواری نزد عمران اسرائیلی
۵	ـ تذکره اولی الالباب الجامع للعجب العجاب ـ اثری در کلیات طب و داروشناسی و داروسازی	داود بن عمر الطبیب الانطاکی	ـ عربی ـ ۹۷۶ ق (۱۱)	ـ ۷۵۴ مفرده ـ نگارش مفردات بر اساس حروف معجم (۲۴)	کامل‌ترین کتاب در مفردات، پس از ابن‌بیطار (۱۱)	ـ با هدف نگارش علم طب با اسلوب جدید (۳۹)	۱۰۰۸ـ۹۵۰ ق (۱۱)	ـــــ

و یا به‌منظور اهدا به او تألیف شده‌اند مانند *الابنیه عن حقایق الادویه*، *حدیقه الازهار* اثر غسانی، *اختیارات بدیعی*، *ریاض الادویه* (یوسفی هروی)، *تحفه المؤمنین*، *مخزن الادویه* و ۱۳ اثر دیگر که در جدول۱ قابل مشاهده است و آثاری همچون *الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه*، *الشامل فی الطب*، *الصیدنه فی الطب* به‌منظور تهیهٔ دایره‌المعارفی جامع از گیاهان مناطق مختلف با ذکر اسامی مختلف مفردات و اغلب بر مبنای تجربیات شخصی مؤلف آن‌ها پدید آمده‌اند. به‌طوری که نیاز طیف وسیعی از افراد را مورد نظر قرار داده‌اند. برخی آثار نیز مانند *تقویم الادویه و المستعینی فی المفردات الطبیه* (ابن‌بکلارش)، سهل‌الوصول بودن مطالب را برای مخاطبان مورد نظر قرار داده و مفردات را در قالب جدول معرفی کرده است تا دسترسی به آن‌ها آسان شود.

آثاری که به‌صورت عمده با هدف علمی و تکمیل کاستی‌های آثار پیشینیان به نگارش درآمده‌اند از جامعیت بیشتری برخوردار بوده و نگاه همه‌سونگر مؤلف را به ذهن متبادر می‌سازد چنانچه در *محیط اعظم* اثر حکیم اعظم‌خان این واقعیت قابل مشاهده است.

برخی مواقع مؤلف مخاطبانی را مورد نظر قرار داده که کسب اطلاعات در کمترین زمان برای آن‌ها حائز اهمیت بوده است لذا چندان به بسط محتوا نپرداخته‌اند. *تقویم الادویه* اثر اسفراینی از جملهٔ این آثار است که شیوهٔ جدول‌نویسی برای نگارش مفردات و ویژگی‌های آن‌ها برگزیده شده است. این در حالی است که ابن‌سینا در *القانون فی الطب* به این امر اهمیت نداده و تا حدامکان به شرح و بسط محتوا پرداخته است.

در مواردی به آثاری برمی‌خوریم که مؤلف، پزشک و داروساز نبوده و صرفاً با هدف نگارش اثری گیاه‌شناسی و خدمت به علم کشاورزی تألیف شده است. *النبات* اثر دینوری و *الرحله النباتیه* اثر ابن‌رومیه از جملهٔ این آثار هستند که تا مدت‌های طولانی منبع استفاده گیاه‌شناسان و داروسازان شدند. این امر کاملاً تحت تأثیر شخصیت علمی نویسنده است.

حجم و میزان شرح هر یک از مفردات نیز در این آثار، ارتباط مستقیم و تنگاتنگی با هدف نویسنده دارد. تفاوت‌های موجود در این آثار نه‌تنها در ظاهر، بلکه در درجهٔ اهمیت آن‌ها نیز نمودار شد؛ یکی از دلایل برتری آن‌ها بر یکدیگر حجم کتاب و تعداد مفردات مورد بررسی است. به‌عنوان نمونه *الصیدنه فی الطب* اثر بیرونی، *المعتمد فی الادویه المفرده* اثر الملک‌المظفرالغسانی، *العمده الطبیب فی معرفه النبات* اثر اشبیلی، *الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه* اثر ابن‌بیطار، *الشامل فی الطب* اثر ابن‌النفیس، *منهاج البیان فیما یستعمله الانسان* اثر ابن‌جزله، *مخزن الادویه* اثر عقیلی‌شیرازی، *اسماء الادویه* و *محیط اعظم* اثر حکیم اعظم‌خان آثاری با بیشترین فراوانی مفردات هستند که از قرن ۵ق به بعد پدید آمدند. اما ارزش و کاربرد هر یک از آن‌ها با یکدیگر متفاوت است. چنانچه حکیم اعظم‌خان در *اسماء الادویه* و ابوالخیر اشبیلی در *عمده الطبیب فی معرفه النبات* صرفاً به ذکر اسامی مفردات با توصیف مختصری از آن‌ها اکتفا کرده ولی در *حدیقه الازهار فی ماهیه العشب و العقّار* به شرح کامل و مبسوط مفردات پرداخته شده است. برخی آثار نیز حد میانه را در پیش گرفته و توصیفی در حد معمول ارائه داده‌اند مانند *کفایه الطب*.

شاخص‌های دیگری نیز به این منظور مورد توجه قرار می‌گیرند مانند میزان اطلاعات ارائه شده توسط مؤلف یا مصور بودن و ابداع روش جدیدی توسط او. چنانچه *الادویه المفرده* اثر رشیدالدین صوری که اولین کتاب مصور در علم گیاه‌شناسی را تألیف کرده از نظر ارائهٔ تصویر گیاهان و یا *حدیقه الازهار فی ماهیه العشب و العقّار* به‌دلیل تقسیم‌بندی گیاهان که ابداع غسانی است از اهمیت خاصی برخوردار هستند.

با مشاهده و مقایسهٔ محتوا و نحوهٔ نگارش این آثار علاوه بر هدف و انگیزهٔ مؤلف، می‌توان به شخصیت علمی و میزان دانش او در زمینهٔ علم مفرده‌شناسی و همچین دیدگاه او نسبت به این علم پی برد. به‌عنوان نمونه با مقایسهٔ *النبات* اثر دینوری و *الشامل فی الطب* اثر ابن‌النفیس و *الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه* اثر ابن‌بیطار می‌توان این‌گونه استنباط کرد که ابن‌النفیس در کتاب *الشامل* با اطلاعات جامع و جزئیات کاملی که ارائه می‌دهد این نکته را به ذهن متبادر می‌سازد که علاوه بر میزان

بالای علم و تجربه، با رویکردی دارومحور به تألیف اثر خود پرداخته و رفع نیازهای اغلب قومیت‌ها و دیگر سرزمین‌ها را مورد نظر قرار داده است؛ لذا از جامعیت بیشتری برخوردار است. این روند در کتاب *الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه* صورت دیگری دارد، به‌گونه‌ای که احتمالاً مؤلف تمام تجربیات حاصل از سفرهای تحقیقی خود را در اثرش ذکر کرده همچنان که گویا با تأکید و توجه عمدهٔ او بر انتقال دانش گیاه‌شناسی است که از اقوام و ملل مختلف کسب کرده است. این دانش موارد درمانی را نیز شامل می‌شود. لذا او گیاه‌درمانی است که دانش گیاه‌شناسی خود را به‌دلیل شرایط مناسب سیاسی و اجتماعی عصر خود به‌صورت دانشنامهٔ گیاه‌شناسی تألیف کرده است. این در حالی است که دینوری نه پزشک و نه داروساز، بلکه گیاه‌شناسی است که در درجهٔ اول و ظاهراً اثری در حوزهٔ کشاورزی پدید آورده است؛ لذا نمی‌توان انتظار داشت که اطلاعات پزشکی دقیق و جامعی ارائه دهد.

به‌عنوان نمونه *عمده الطبیب فی معرفه النبات* اثر ابوالخیر اشبیلی (۵ق) دارای ۱۵۲۳ مدخل مفردات است درحالی‌که تذکره اولی الالباب اثر داود انطاکی (۸ق) دارای ۷۵۴ مدخل مفردات است. این در حالی است که فاصلهٔ تألیف این دو اثر حدود ۳ قرن است و تفاوت این تعداد از مدخل‌ها ارتباطی با میزان یافته‌ها و تجربیات کسب شده در دانش مفرده‌شناسی ندارد. لذا تنها می‌توان هدف مؤلف را در آن دخیل دانست.

زبان نگارش این آثار یکی از مهم‌ترین موارد مورد بررسی است که ارتباط مستقیمی با نوع حکومت حاکم، دوره و منطقهٔ تألیف اثر و گاهی هدف مؤلف دارد. اگرچه به‌دلیل متداول بودن زبان عربی به‌عنوان زبان علمی، تمامی این تألیفات به عربی نوشته شده‌اند، اما این شرایط در تمام دوره‌ها یکسان نبوده و تحت تأثیر عوامل مختلف متفاوت بوده است. چنانچه با آغاز روی کار آمدن حکومت‌های ایرانی به‌ویژه سامانیان و آل‌بویه تلاش در جهت فارسی‌نویسی با حمایت امرا و حکام به‌منظور احیای فرهنگ و هویت ایرانی آغاز شد. مانند *الابنیه عن حقایق الادویه* اولین اثر مفرده‌شناسی در این دوره و برای تقدیم به ابوصالح السدید منصور بن نوح پدید آمد. اما افرادی همچون ابن‌سینا در *القانون فی الطب* و یا رازی در *الحاوی* و بیرونی در *الصیدنه* همچنان زبان عربی را برای نگارش آثار خود مناسب می‌دیدند. این شرایط نه تنها در دوران حکومت سامانیان و آل‌بویه بلکه در دوران حکومت تیموریان، صفویان و تا اواخر دوران قاجار نیز ادامه یافت. تشویق دربار بابریان هند نیز مزید بر علت شد و منجر به تألیف آثار برجسته‌ای همچون *اختیارات بدیعی*، *ریاض الادویه*، *اسماء الادویه* و *محیط اعظم* به زبان فارسی شد. البته به‌صورت عمده زبان عربی زبان غالب نگارش تمامی آثار بود؛ چنانچه ۲۶ اثر از میان ۳۱ اثر به زبان عربی نوشته شده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری:

بر اساس مطالعات انجام شده در این پژوهش می‌توان چنین استنباط کرد که طی سده‌های ۳ تا ۱۳ق از اهمیت مفردات به‌عنوان مبنای علم نظری و عملی داروسازی کاسته نشده و در تمام دوران‌ها تحت شرایط نامطلوب سیاسی و اجتماعی همواره تألیفاتی در این زمینه به‌وجود آمده‌اند.

علت بالا بودن فراوانی تألیفات طی قرون ۴ و ۵ قمری را می‌توان پایان نهضت ترجمه و آمادگی علمی داروسازان و پزشکان برای نگارش یافته‌های خود در زمینهٔ مفردات دانست. این شرایط همچنان ادامه داشت تا آنگاه که مناطق شرقی حکومت اسلامی به‌مدت حدود ۳ قرن با لطمه‌های علمی و فرهنگی ناشی از حمله‌های حکومت مغولان مواجه شد. در این زمان (قرن ۷ق) مهاجرت‌های علمی پزشکان و دانشمندان به غرب جهان اسلام، اندلس، شمال آفریقا به‌ویژه مصر موجب ادامهٔ حیات علم مفرده‌شناسی تا اواخر قرن ۹ق در آن نواحی شد. همچنین شرایط اقلیمی مناسب آن منطقه که به پرورش مفردات گیاهی می‌افزود مزید بر علت شد و بستر مناسبی را جهت رونق این علم در آنجا فراهم کرد. افرادی از جمله ابن‌بیطار، ابن‌النفیس، ابوالعباس اشبیلی و رشیدالدین صوری در این دوران به تألیف آثار خود در زمینهٔ مفردات پرداختند. به این صورت مصر و شام و اندلس توانستند ضعف علمی قرن ۷، ۸ و ۹ که در مناطق شرقی حکومت اسلامی رخ داده بود را جبران کنند. از اواخر قرن ۹ق در پی تثبیت اوضاع سیاسی،

اجتماعی حکومت تیموریان و پس از آن با آغاز حکومت صفویان، به‌دلیل علم دوستی پادشاهان این سلسله شرایط مطلوبی برای دانشمندان و پزشکان فراهم آمد. البته به‌دلیل تعصبات مذهبی حکومت و حمایت دربار عثمانی و به‌ویژه هندوستان از علما و دانشمندان و پزشکان، تعداد زیادی از این افراد به سرزمین‌های ذکر شده مهاجرت کرده و بنابراین آثار زیادی از جمله در زمینهٔ مفردات در آنجا تألیف شد.

تأثیر حکومت‌ها در مواردی که مؤلف تحت حمایت دربار و یا بزرگان و یا موظف به تألیف اثری به دستور آن‌ها بود، پر رنگ‌تر می‌نمود؛ به‌ویژه زمانی که این حمایت با علاقهٔ شخصی حکما و دانش‌دوستی درباریان توأم می‌شد مانند آنچه در دورهٔ حکومت غازان‌خان روی داد و با تلاش‌های افرادی همچون شیخ فضل‌الله همدانی و خواجه نصیرالدین طوسی به ثمر نشست.

به‌طور کلی طی این دوران در تمام آثاری که در زمینهٔ مفردات تألیف شده، موقعیت اجتماعی و علمی مؤلف، هدف او از تألیف و دورهٔ نگارش اثر بر زبان نگارش، کمیت مفردات ذکر شده در کتاب، میزان و نحوهٔ شرح آن‌ها تأثیر گذاشته و ویژگی‌های ظاهری و محتوایی متفاوتی را به هر یک بخشیده است. شناخت این تفاوت‌ها منجر به استفاده از هر یک از آن‌ها در زمان مناسبی می‌شود. پژوهش‌های آتی بهتر است در راستای معرفی تک تک این آثار به‌صورت دقیق‌تر باشد.

References:

1. Discoridus M. The book of Discoridos; medical basics and applications of herbal, animal, mineral and toxicological drugs. Translated by Tabatabaei SM. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2012. [In Persian].
2. Najmabadi M. *Tarikh-e tibb dar Iran*. Tehran: Tehran University; 1987. Vol.2. [In Persian].
3. Mohammadifar SH. The most influential pharmacology book of Islam. The Journal of The Scientific Heritage of Islam and Iran Printed. 2012; 2:35-47. [In Persian].
4. Azimi Etemadi M. The movement of translating and quoting the works and sciences of foreigners during the second to fourth centuries AH and its effects on Islamic civilization. The Journal of Culture Letter. 1997; 26:134. [in Persian].
5. Elgood CL. A medical history of Persia and the eastern Caliphate. Translated by Forghani B. 2nd edition. Tehran: Amir Kabir Publications; 1992. [In Persian].
6. Ronan CA. Cambridge History World's Science. Translated by Afshar H. Tehran: Center Publication; 2015. [In Persian].
7. Sezgin F. History of arabic manuscripts. 2nd edition. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. 2000. [in Persian].
8. Dianat AA. *Ibn Jazla*. Great Islamic Encyclopedia. 2nd edition. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia; 1996. Vol.3. [in Persian].
9. Dioscorides P. *Alhashayesh*. (Translated from the manuscript of the Leiden Library of the Netherlands, Book 475 AH). Beigbabapour Y. Tehran: Safir-e Ardahal; 2013. [in Persian].
10. Ibn al-Nadim M. *Al-Fihrist*. Translated by Tajaddod MR. Tehran: Asatir; 2002. [In Persian].
11. Filsoof al-Dawlah A. *Matrah al-Anzar fi Tarajem Atibba al-Aasar va Falasefat al-Amsar*. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies, Iran University of Medical Sciences; 2004. [In Persian].
12. Dinawari A. *Kitāb al-nabāt*. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies, Iran University of Medical Sciences; 2008. [In Arabic].
13. Ibn Abi Usaibi'a A. *Uyun al-Anba fi Tabaqat al-Atibba*. Translated by Zaker MI. Tehran: Zaeim; 2014. Vol.2. [In Persian].
14. Ibn Juljul S. *Tabaqāt al-Atibbā' w'al-Hukamā*. Translated by Imam SMK. Tehran: University of Tehran; 1970. [In Persian].
15. Heravi M. *Al-Abnyia 'an Haqa'iq al-Adwiya*. Tehran: Heritage Written Research Center. Vienna: Austrian Academy of Sciences; 2004.
16. Monzavi A. Catalog of Persian Manuscripts (Medicine, Pharmacy, Natural Sciences, Alchemy). Tehran: Center of Islamic Encyclopedia; 2003. Vol.5. [In Persian].
17. Al-Razi M. *Al-Hawi*. Translated by AfshariPour S. Tehran: Academy of Medical Sciences; 2005. Vol.21. [In Persian].
18. Al-e Mostafa F. *Ibn Buklarish*. Great Islamic Encyclopedia. 2nd edition. Tehran; Center of the Great Islamic Encyclopedia; 1996. Vol.3. [In Persian].
19. Al-Biruni A. *Al-Saydana fi al-Tibb*. Ed by Zaryab A. Tehran: Tehran University Publishing Center; 1991. [In Persian].
20. Awwad K. *Masader al-Nabatat al-Tibbiyah end al-Arab*. Baghdad: Iraqi Science Academy; 1986. [In Arabic].
21. A'lam H. Researches in the history of Islamic sciences. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation; 2002. [In Persian].

22. Derayati M. Catalog of Manuscripts of Iran (Fankha). Tehran: National Library and Documentation Organization of the Islamic Republic of Iran; 2011. Vol.13. [In Persian].
23. Al-Ishbili AM. *Umdat al-Tabib fi Ma`rifat al-Nabat* (Majority of Medicine in the Knowledge of the Prophets). Corrected by Al-Arabi khatabi M. Beirut: Dar al-Garb al-Islami; 1995. [In Arabic].
24. Sadr M. *Dawud al-Antaki*. Great Islamic Encyclopedia. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation; 2012. Vol.17. [In Persian].
25. Ibn Al-Baytar ZA. *Al-Jāmi li-Mufradāt al-Adwiya wa-l-Aghdhiya*. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies, Iran University of Medical Sciences; 2008. [In Arabic].
26. Ibn Al-Nafis Al-Qarshi A. *Al-Mūjaz fī al-Tibb* (A Summary of Medicine). Tehran: Tehran University of Medical Sciences Publications. Translated by Tafaqqod Khabaz R. [In Persian].
27. Al-malik Al-Turkmani Y. *Al-Mu'tamad fī al-Adwīyah al-Mufradah*. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies, Iran University of Medical Sciences; 2007. [In Arabic].
28. Al-Ghassani A. *Hadiqat al-Azhar fi Mahiyyat al-Ushb va al-Aqqar*. Corrected by Al-Arabi Khattabi M. Beirut: Dar al-Garb al-Islami; 1985. [In Arabic].
29. Heravi Y. *Riyadh al-Adwiya*. Ed by BeigBabapour Y. Tehran: Safir-e Ardahal; 2007..[In Persian].
30. Aghili Alavi Shirazi MH. *Makhzan al-Adwiya*. Ed by Shams Ardekani MR; Rahimi R; Farjadmand F. Tehran: Choogan; 2013. [In Persian].
31. Nazim Jahan M. *Asma' al-Adwiya*. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies, Iran University of Medical Sciences. [In Persian].
32. Nazim Jahan M. *Mohit-e Azam*. Corrected by Tafaqqod R. Tehran: Al-Ma'i Publications; 2015. [In Persian].
33. Al-Biruni A. *Al-Saydana fi al-Tibb*. Translated by Mozafarzadeh B. Tehran: Academy of Persian Language and Literature; 2004. [In Persian].
34. Issa Bey A. *Al-Mu'jam al-Atibba*. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2008. [In Arabic].
35. Al-Tabib Al-Esfarayeni M. *Taghvim al-Adwiyah*. Corrected by Norouzpour Niyazi A. Tehran: Al-Ma'i Publications; 2014. [In Arabic].
36. Haji Zayn AL-Attar A. *Ikhtiyarat-e Badi'i*. Corrected by Shams Ardekani MR, Ramezani F. Tehran: Choogan Publishing (with Tehran University of Medical Sciences, Faculty of Traditional Medicine); 2013. [In Persian].
37. Tonekaboni MM. *Tohfat al-Momenin*. Corrected by Rahimi R, Shams Ardekani MR, Farjadmand F. Tehran: Nashre Shahr publishing (Center for Traditional Medicine and Medical materiamedica – Shahid Beheshti University of Medical Science); 2008. [In Persian].
38. Habish Tbilisi. *Kefayat al-Tibb* (Sufficiency of medicine). Corrected by Parsapour Z. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies; 2012. [In Persian].
39. Afzal M. *Khavas al-Adwiya*. First Edition. Tehran: Institute of Medical History, Islamic Medicine and Complementary Studies, Iran University of Medical Sciences; 2009. [In Persian].